

УДК: 81. 25

Абдырай кызы Нурзада, Мейлиева Ж.Т.
К.Тыныстанов ат. БМУ

КОТОРМО ТААНУУ МАСЕЛЕЛЕРИНИН КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ

Котормонун тарыхына токтолууда тактап алууну талап кылган олуттуу маселелер абдан көп. Котормонун тарыхы дегенде конкреттици эмнени түшүнүшүбүз керек? Котормонун тарыхы которулган чыгармалардын качан, кантип жана ким тарабынан которулушунун тарыхыбы? Котормо тарыхында котормолордун сапатык деңгээлдеринин динамикасынын, өсүү же төмөндөө тенденцияларына, теориялык негиз-моделдерине жана котормонун нормативистикасына байланыштуу маселелер каралабы? Котормонун тарыхындагы которуунун ар кандай метод-ыкмаларынын, теориялык негиз-моделдеринин жана котормого карата илимий көз караштардын жаралуу тарыхына кайрылышыбыз зарылбы? Мына ушундай суроолордун келип чыгышы котормо ишмердигинин табиятынын синтетикалуулугу, масштабдуулугу жана котормо теориясы дисциплинасынын көп аспектүүлүгү жана интердисциплиналуулугу менен кеңири түшүндүрүүгө болот. Ушул себептүү котормонун бардык аспектилерине токтолуунун мүмкүн эместигин жана дүйнөлүк таржыма тарыхында, ошону менен бирге эле кыргыз филологиясында котормого карата адабият таанучулук, башкача айтканда, котормо саны багытында жазылган, ошондой эле таза тилдик аспектидеги илимий көз караштардын жаралуу, калыптануу эволюциясына байланыштуу тарыхый жана тилдик фактыларды обзордук планда сыпаттоо максатын коюуну туура деп чечтик. Ошондой эле таржымачынын жеке тагдырындагы биографиялык маалыматтарды билүү дагы котормонун айрым проблемаларын түшүнүүгө жардам бериши ыктымал. Бул макалада котормонун тарыхына кайрылуу үчүн ар кайсы доорлордогу конкреттүү котормо эмгектерин барактап жана ал котормолор ишке ашырылган доордогу диний, маданий, тарыхый, социалдык өбөлгөлөргө да кеңири токтолуп, кеңири баяндалып берилет.

Өзөктү сөздөр: адабият, аспект, котормо, салыштырма, үзүндү, теория, шайкеш, багыт.

Абдырай кызы Нурзада, Мейлиева Ж.Т.
ИГУ им. К. Тыныстанова

ИССЛЕДОВАНИЕ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЯ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

В этой статье есть много серьезных вопросов, которые необходимо прояснить при обсуждении истории перевода. Один из них: что мы должны понимать конкретно в истории перевода? История перевода - это история того, когда, как и кем были переведены переведенные произведения? Есть ли в истории перевода проблемы, связанные с динамикой качественных уровней переводов, тенденциями роста или снижением, теоретическими базовыми моделями и нормами перевода? Стоит ли рассматривать историю перевода различных методов, теоретических моделей и научных взглядов на перевод в истории перевода? Происхождение таких вопросов можно подробно объяснить синтетическим характером переводческой деятельности, масштабностью и многогранностью, а также междисциплинарным характером дисциплины теории перевода. По этой причине невозможно сосредоточиться на всех аспектах перевода и проанализировать исторические и лингвистические факты, связанные с историей мирового перевода, включая кыргызскую филологию, написанную в области литературной критики, то есть, количество переводов, а также появление, формирование и эволюция научных взглядов. А также знание биографической информации о личной судьбе переводчика может быть единственным подспорьем в понимании некоторых проблем перевода. Чтобы обратиться к истории переводов, в

этой статье рассматриваются конкретные переводческие работы разных эпох и подробно описывается религиозный, культурный, исторический и социальный фон того периода, в который эти переводы имели место.

Ключевые слова: литература, аспект, перевод, сопоставление, отрывок, теория, последовательный, направление.

*Abdyrai kyzy Nurzada, Mailieva J.T.
Issyk-Kul State University named after K. Tynystanov*

STUDY OF TRANSLATION IN KYRGYZ LINGUISTICS

There are many important issues in this article that need to be clarified in the history of translation. Some of them are: What exactly do we mean by the history of translation? The history of translation is the history of when, how and by whom the translated works were translated? Are there any issues in the history of translation related to the theoretical basic models of the growth or decline of translations, dynamics and normatization of translation? The origin of such questions can be explained by the ambiguity of the nature of the translation activity - the diversity and interdisciplinary nature of the discipline of translation theory. It is impossible to dwell on all aspects of translation in this basket and review the historical and linguistic facts related to the evolution of the formation of scientific views in the history of world translation, as well as in Kyrgyz philology in the field of literary criticism, ie the number of translations. We decided to set a descriptive goal in the plan, and knowing the biographical information of the translator's personal destiny may be the only way to understand some of the problems of translation. In order to return to the history of translation, we need to look at specific translation works from different eras and focus on the religious, cultural, historical and social features of the period in which these translations took place.

Keywords: Literature, aspect, translation, comparison, excerpt, theory, consistent, direction.

Адабий котормонун жалпы адамзат маданиятына кошкон салымын, тийгизген пайдасын котормочулар акырындык менен изилдешүүдө. Илимий-теориялык аспектиден караганда, бул— чындыгында эле аябагандай эмгекти, даярдыкты, ар тараптуу билимди талап кылган көп кырдуу проблема. А бирок биздин адабиятыбыздай, кыргыз адабиятындай чакан адабияттагы котормонун көрүнүктүү ролун, улуттук көркөм сөздүн, рухий маданияттын өнүгүшүнө тийгизген таасирин изилдешке кенен мүмкүнчүлүктөр бар десек, жаңылышпайбыз. Советтик адабий сында колумбиялык жазуучу Габриэль Маркестин көркөм феномени, б. а., анын чыгармачылыгындагы мифопоэтикалык элементтер, анын эстетикалык уңгусу, жаңычыл мүнөзү жөнүндө көп жазылган. Биздин республикада котормочулук иш, жалпысынан, дурус өнүгүүдө. Көп жылдардан бери иштеп келе жаткан тажрыйбалуу калемгерлер менен бирге адабиятка жаңыдан аралашкан жаштар да бул маанилүү ишке өз салымдарын кошуп келүүдө. Которулган чыгармалардын саны жыл сайын арбып баратат. Басылып чыккан китептердин наамына карап, негизинен, котормолор идеялык-тематикалык жактан да, географиялык жактан да ар кыл экенин байкоого болот. Биздин оюбузча, азыркы кыргыз котормосун сөз кылганда, көңүлдү көбүнчө профессионалдык маанидеги маселелерге топтогон туура, анткени котормолордун көркөм деңгээлин, сапатын жалпы эле азыркы таржыма тармагында топтолгон илимий-теориялык, практикалык проблемалар менен жанаша караган жакшы. Бизди баарыбызды бириктирип турган, баарыбыз иш жүзүндө жетекчиликке алган бир башкы принцип болсо, максатка ылайык болор эле. Тилекке каршы, совет доорунда ким кандай кааласа, ошондой которгон. Сапаттуу, көркөмдүк жактан так, адекваттуу котормо деп кандай котормону айтыш керек экенин котормочулар так билишкен эмес. Маселен, Валентин Распутиндин «Акыркы мөөнөт» («Последний срок») повестинин кыргызчасында «У Егорки всегда отговорки» деген бир каармандын какшык аралаш репликасын (ылакап сөздү) котормочу М.Төлөмүшев «Шыйкымбайдын шылтоосу да» деп таржымалайт. Менимче,

окурмандардын ичинен туура дегендер да, туура эмес дегендер да бардыр. Орус жазуучусу Ф. Достоевскийдин «Көк мээ» романында генерал Епанчиндин бойго жеткен кыздары, кыздардын апасы Лизавета Прокофьевна деген зайып сүрөттөлгөн эпизод бар: «Все три девицы Епанчины были барышни здоровые, и верующие, рослые, с удивительными плечами, с мощною грудью, с сильными, почти как у мужчин, руками, и, конечно, вследствие своей силы и здоровья, любили иногда хорошо по кушать, чего вовсе и не желали скрывать. Маменька их, генеральша Лизавета Прокофьевна, иногда косилась на откровенность их аппетита, но так как иные мнения ее, несмотря на всю наружную почтительность, с которою принимались дочерями, в сущности давно уже потеряли первоначальный и бесспорный авторитет между ними, и до такой же степени, что установившийся согласный коновал пересиливать, то и генеральша, в видах собственного достоинства, нашла удобнее не спорить и уступать. Правда, характер весьма часто не слушался и не подчинялся решениям благоразумия; Лизавета Прокофьевна становилась с каждым годом все капризнее и нетерпеливее, стала даже какая-то чудачка, но так как под рукой все-таки оставался весьма покорный и приученный муж, то излишнее и накопившееся изливалось обыкновенно на его голову, и затем гармония в семействе восстанавливалась опять и все шло как не надо лучше».

Бул үзүндү Достоевскийдин атактуу романынын стилине абдан мүнөздүү; улуу орус жазуучусунун психологиялык тереңдиги да, анализинин ар тараптуулугу да ушул келтирилген цитатадан байкалып турат. Бул үзүндүнү бөлүп жарып сөз кылууга жана кыргызчасы менен салыштырууга мүмкүн эмес. Бул үзүндү он тогузунчу кылымдагы классикалык орус романына тийиштүү экенин эстесек, дароо ошол доордун кандайдыр ички ритмин, эпикалык арымды, турмуш-тиричиликти кенен камтыгандыкты дагы да даанараак туябыз. Демек, ошол ички ритимди сезүү, Достоевскийге мүнөздүү стилдин, лексикалык-стистикалык боёктордун кыргызча функционалдык сыягын, вариантын табуу котормочу Б.Сагынбековдун башкы милдети эле. Ал бул үзүндүнү мындайча которгон: «Үч бийкеч Епанчина үчөө тең дени сопсоо, гүлдөгөн кырчын курактагы, узун бойлуу, адам таң каларлыктай кең далылуу, көкүрөктөрү даарыган, колдору олбурлуу жигиттердикиндей карылуу деп айта турган селкилер болучу жана өздөрүнүн күчүнүн, ден соолугунун деми менен кээде куп катыра тамак ичкенди, албетте, жакшы көрүп, муну эч жашыргылары келчү эмес. Алардын апакаси, Лизавета Прокофьевна, кыздарынын тамакка минтип пейилдери ачылып жутунгандыктарын жана аны эч жашыргылары келбегендиктерин кээде жактырбай да чалырайып тиктөөчү. Анын кээ бир айрым пикирлери алар тарабынан дагы эле ызаттоо менен кабыл алынса да, бирок өзүнүн бир кездеги эч ким талаша алгыс күчүн эми чындыгында эбак жоготуп, бул түгүл, ушунчалык аябай жоготуп, бул үч бийкечтин тымызын өз ара макулдашып алган кеңеши эми дайым жеңип, айым андыктан өзүнүн наркын сактагандык менен да, алар менен талашпоону, а түгүл, атайы макул боло берүүнү тынчыраак деп тапкан. Акылга минтип ээрчиткендиктин чечимдерине анын мүнөзү гана көп учурда тил албай жана баш ийчү эмес. Лизавета Прокофьевна жылдан жылга анын үстүнө ого бетер чырт кыялыраак, сабырсызыраак болуп баратканы, а түгүл, кандайдыр бир апенди чалыш болуп да, өзгөрүлүп калган болчу, бирок анын кол алдында баары бир ага абдан моюн сунган, буга жедеп үйрөтүлүп да бүткөн эри болбогондуктан, артык баштык кылган жана чогулуп бүткөн нерселердин баары дайым анын башына гана төгүлүп, үй-бүлөдөгү көшүлгөн бейпилдик мына ошондон кийин гана кайра калыбына келип, анан бүт баары тим эле укмуштай соонун боло баштоочу».

Эми бул эки мисалды эмне себептен келтиргенге өтөлү. Биринчи мисалда «У Егорки всегда отговорки» деген ылакапты котормочу «Шыйкымбайдын шылтоосу» деп берилген принципте туура деп эсептөөгө болот. Эмнеге? Анткени котормочу орусча ылакаптын

сөзмө-сөз таржымасын эмес, маанилеш эквиваленттигин табууга умтулган. Котормочу чыгармадагы сырткы грамматикалык, синтаксистик, фразеологиялык катмарды көчүрмөлөбөй, ошол сырткы катмардын контекстиндеги образды, автор шөкөттөп аткан дүйнөнү, адам мүнөздөрүн автордун көзү менен кароого аракет кылган. Экинчи мисалда котормочу Б.Сагынбеков, тескерисинче, бир гана нерсени көздөгөн. Ал Достоевскийдин сүйлөмүн бир чекиттен экинчи чекитке чейин, үтүрүн үтүрдөй көчүргөн жана кыргыз тилинин элементардык нормаларын, маанилик- семантикалык, грамматикалык закондорун эске алган эмес. Ошондуктан котормочуга эң эле башкы чыгармачылык милдет – түп нускадагы көркөм чындыкты өз калыбынан өзгөртпөй кайра түзүү, сөздөрдүн, ар кыл стилистикалык фигуралардын көмүскөсүндөгү турмушту автордун көзү менен, автордун ой-жүгүртүү ыкмасы менен көрүүгө умтулуу. Котормо аркылуу окурман кругозорун байытып, мүмкүндүгүн кеңитип, эне тилди өздөштүрүп, ыкманы, стилди иштеп чыгып, чыгарманы башка тилде жогорку чегине жеткирүү чегинде турат. Которуу – бул түп нуска тилиндеги маалыматты котормо тилинде берүү. Тилдер грамматикалык түзүлүшү жана сөз казынасындагы сөздөрдүн саны боюнча айырмаланарын эске алуу менен, так котормонун болушу мүмкүн эмес деп жыйынтык чыгарууга болот. Мындан тышкары, которуунун жолу менен натыйжасына таасир тийгизе турган маданий айырмачылыктар да бар экендигин унутпоо керек. Башканы мындай коёлу, түрк жана кыргыз тилдери сыяктуу тектеш тилдерде да мындай айырмачылыктар жок эмес. Мисалы: аялдардын сулуу көзү кыргыз тилинде ботонун көзү менен салыштырылса, түркчөдө жейрендин көзү менен салыштырылып, эки тилде бото көз жана жейрен көз деп айтылат. Ал эми орус тилинде өгүздүн көзү менен салыштырылып, волоокая деп айтылат. Ушул сыяктуу эле «жаным» деген сөз кыргыз тилинде эркелетүү, жакшы көрүү маанисинде айтылса, түрк тилинде мындан тышкары таң калуу же нааразы болуу сыяктуу маанилерди да билдирет. Мындан тышкары, кыргыз тилинде бул сөз эркек тарабынан эркекке карата айтылбайт, ал эми түрк тилинде айтыла берет. Мындай айырмачылыктар которуу ишинде эске алынбастан, тике которула турган болсо, котормого олуттуу залал келтирери бышык. Салыштырма грамматикалар жана кош тилдүү сөздүктөр болгону менен, ар түрдүү элдердин маданияттары боюнча салыштырма эмгектер жокко эсе болгондуктан, котормочулар менен тилмечтер эки элдин маданиятын бирдей билүүгө тийиш. Бирок дайым эле мындай боло бербегендиктен, айрым учурда котормочу түпнускадагы айрым элементтерди болжолдуу түрдө которууга мажбур болот.

Котормочунун негизги чеберчиликтеринин бири – түпнуска текстти ар түрдүү ыкмалар менен жиктей билүү. Жаңы которо баштаган котормочулардын кеңири таралган жаңылыштыгы – сөзмө-сөз которууга умтулуу, б. а., алар түпнуска текстти айрым сөздөргө ажыратып, алардын тиешелүү котормосун таап, ордуна коюу менен текст түзүүгө аракет кылышат. Мисалы: «Алар үй курушту» деген сүйлөм «Они построили дом» деген орусча сүйлөмгө дал келет. Бирок бир караганда ушуга окшоп турган «Алар турмуш курушту» таптакыр башка лексика-грамматикалык комплекске – «Они поженились» деген сүйлөмгө дал келет. Эгер муну биринчи сүйлөмдөгүдөй кылып которсок («Алар турмуш курушту» - «Они построили быт»), сүйлөмдүн мазмуну бузулуп калат. Адатта, котормочу сөздөрдүн контекстке баш ийип, ага жараша мааниси өзгөрөрүн билбегендиктен, ушундай жаңылыштыктарды кетирет. Которула турган бирдик котормо бирдиги деп аталат да, аны так аныктоо так которуунун эң маанилүү шарттарынын бири болуп саналат. «Котормо бирдиги» деген түшүнүктүн өзү да белгилүү бир деңгээлде шарттуу нерсе жана бул туурасында окумуштуулардын арасында жалпы бир пикир жок. Л.С.Бархударовдун эмгегинде берилген төмөндөгү аныктаманы жалпы аныктама катары кароого болот: "Котормо бирдиги дегенде биз котормо текстте шайкеш келчү бирдиги бар, бирок

курамдык бөлүктөрү өзүнчө которулбай турган түпнуска тексттин бирдигин түшүнөбүз» (Бархударовдун эмгеги библиографияда кёрсөтүлгөн) [4:175].

Котормонун тарыхына кайрылуу үчүн ар кайсы тарыхый доорлордогу конкреттүү котормо эмгектерине кайрылууга, ошону менен бирге эле ал котормолор ишке ашырылган доордогу диний, социалдык, маданий, тарыхый өбөлгөлөргө да токтолууга туура келет. Ал гана эмес, таржымачынын жеке тагдырындагы биографиялык маалыматтарды билүү дагы котормонун айрым проблемаларын түшүнүүгө жардам бериши ыктымал. Маселен, орто кылымдарда котормочулардын Библиянын тексттерине болгон иконалык (образдык) маселеси түпнусканын ар бир сөзүн контексттен сырткары которууга алып келет. Өз кезинде, мындай канондук талап эквивалентсиз сөздөрдү транскрипциялап, транслитерациялап которуу ыкмасынын жаралышынын тарыхый шарты катары кызмат кылган [1: 63].

Котормо бул адам ишмердүүлүгүнүн эң байыркы түрлөрүнүн бири десек, жаңылышпайбыз. Анткени адамзат тарыхында тилдерди айырмалаган адамдардын жамааты пайда болоор замат эле алардын өз ара мамилелеринин түзүлүшүнө жардам бере турган кош тилдүү адамдар, б. а., тилмечтер пайда болгон. Тилмечтер дегенибиздин себеби ал кезде адамдар сөздөрдү оозеки которушкан. Анткени жазуу пайда боло элек кези эле. Кыргыз тилинде «тилмеч» жана «котормочу» деген эки сөз бар. «Тилимди билбес эл болсо, тилмечи келсин де» деп «Манаста» айтылгандай, булардын биринчиси тилибизде илгертен эле колдонулуп келген. Экинчиси болсо революциядан кийин орус тилиндеги «переводчик» деген сөздөн калькаланып которулган – «перевод - котормо», «чик-чу».

Котормо аркылуу канчалык кооз, татынакай, учкул сөздөр эне тилибизге кирди. Алар менен сөздүгүбүз, лексикабыз, кебибиз, макал-лакаптарыбыз, накыл сөздөрүбүз байыды. Бир эле сөздү же сүйлөмдү ар түрдүү вариантта которууга үйрөндүк. «Куда не кинь - везде клин» - түз мааниси: «Кай тарапка караба - бир тарапка касаба», түп мааниси «Кайда барсаң, мамыдын көрү». «В тихом омуте черти водятся» - сапма-сап мааниси: «Жылып аккан иримде шайтандар уялайт», өзөк мааниси: «Жооштон жоон чыгат» же «Жылымчы оосурактын жыты жаман». «Моя хата с краю - я ничего не знаю» - сөзмө-сөз которгондо: «Менин үйүм чет жерде – мен билбеймин эч нерсе», мааниси: «Төө көрдүңү - маео, бээ көрдүңбү - маео», же «Билем деген миң сөз, билбейм деген бир сөз». «Дорогу осилит идущий» - «Жолду баскан арбытат» же «Чыдаган жетет муратка». Мына ушундай котормолор аркылуу лексикабыз кеңейүүдө. Котормочу эки тилди мыкты билген калемгер гана болбостон, өзү которуп аткан адабияттын талыкпаган пропагандисти, таланттуу изилдөөчүсү да болгону оң. Ал практикада ойдо жок жагдайларга, күтүлбөгөн кыйычылыктарга туш келет. Маселен, шри-ланкалык котормочу Сирил Перера өзүнүн бир макаласында («Из опыта переводчика» - Иностранная литература», №3,1982, 196-201-бб.) Эрнест Хемингуэйдин «Чал жана деңиз» аттуу повестин жеткиликтүү которуу үчүн адегенде балыкчылар жашаган кыштактарга барып, алар менен кошо деңизге кетип, балык уулоодо, дегеле, ошол кесиптин адамдарынын кебинде колдонулуучу сөздөрдүн сөздүгүн түзгөнүн эскерген.

Казак адабият таанусунда көркөм котормонун теориялык жана практикалык проблемалары алгач М.Ауэзов, А.Сатыбалдиев, З.Турарбеков, Ф.Фаткулин, Р.Хайрулин, С.Талжанов, Сеитов, Ж.Исмангулов, К.Сагындыковдор тарабынан изилдөөгө алынып, негиз салынган десек болот. Көркөм котормолорго байланыштуу теориялык багытта жазылган эмгектерде иллюстративдик материал катары М.Ауэзовдун «Абай» романынан тексттер алынган. Ал эми казак адабиятындагы көркөм котормонун теориялык проблемалары окумуштуу А.К.Алимовдун «Казакстанда 1920-30- жылдардагы көркөм

котормонун проблемалары» аттуу диссертациялык ишинде ар тараптуу изилденгендигин белгилөөгө болот. Өзбек филологиясында котормонун теориялык жана практикалык маселелерин изилдөө жаатында эмгектенген белгилүү окумуштуулар катары, биринчи кезекте, Г.Т.Саляновдун, Ж.Шариповдун, К.Жураевдин, Н. В.Владимированын жана М.Руслинин ысымдарын атоого болот. Өзбекстандагы котормонун бүгүнкү күндөгү жогорку өнүгүү деңгээли мамлекеттин маалымат, асыресе, котормо тармагында жүргүзгөн саясаты, ошону менен бирге эле котормого карата калыптанган коомдук талаптар аркылуу шартталгандыгын баса көрсөтүү зарыл. Кыргызстанда да котормо таануу тармагы, негизинен, котормо саны багытында өнүккөндүгүн бул багытта жазылган айрым изилдөөлөрдөн көрүүгө болот. Ал эми котормо процессинин тилдик маселелери көркөм котормолорго карата жазылган сын макалалардан орун алып, фрагментардуу мүнөздө изилденип келгендиги да белгилүү. Анткени конкреттүү бир котормонун сапаттык деңгээлин аныктоо маселесинде анын тилдик аспектидеги проблемаларын аттап өтүү мүмкүн эмес.

Жыйынтыктап айтканда, котормо ишиндеги актуалдуу маселелерди мезгилинен кечиктирбей ортого салып, абдан көңүл буруубуз жана терең изилдөөбүз зарыл.

Адабияттар:

1. Абдиев Т. Котормо таануу илимине киришүү. –Бишкек, 2008.
2. Алексеева И.С. Введение в переводоведение. -М., 2011.
3. Бапаев Х. Котормо өнөрүнүн тарыхынан. // «Ала-Тоо», - №10, -1986.
4. Бархударов Л.С. Язык и перевод. -М.: МО, 1975, с. 175.
5. Жигитов С. Көркөм котормонун түрлөрү жана ыкмалары. Кыргыз адабиятынын тарыхынан. -Б., 1994.
6. Ибраимов О. Азыркы кыргыз котормосундагы реализм маселеси. // «Ала-Тоо» - №9. 1986.
7. Кенжебаев Д.О. Котормонун лингвистикалык маселелери. -Бишкек, 2005.
8. Кенжебаев. Д.О. Котормонун илимий-териялык негиздери. -Бишкек, 2014.